

Արտաշես Քալանթարյան

ԵՓՐԱՏԸ ԿԱՐՄԻՐ ԿՀՈՍԵՐ

197... թվականի մայիսի տասներկուսն էր: Կեսօր:

Երբ «Բժիշկներն ընդդեմ պատերազմի» Դամասկոսյան միջազգային գիտաժողովում ընդմիջում հայտարարվեց, Վահան Վանյանը մի կողմ տարավ իր հին բարեկամին, կանադացի կենսաբան Ռոբերտ Փորթերին:

- Հիմա մեզ փոքրիկ խմբերի պիտի բաժանեն և ուղարկեն տարբեր շրջաններ,- ասաց նա:- Կուզե՞ս, որ միասին լինենք:

- Որտեղ քո կոնյակը, այնտեղ էլ ես,- կատակեց կանադացին:

- Ուրեմն պահանջի՛ր, որ մեզ ուղարկեն Ջզիբիե:

- Դա՞ որ գրողի ծոցն է,- զարմացավ Ռոբերտ Փորթերը:- Ինչո՞ւ անպայման Ջզիբիե:

... Երեկոյան այդ նույն հարցը կանադացուն գիտաժողովի արաբ կարգադրիչ-քարտուղարը տվեց.

- Ինչո՞ւ անպայման Ջզիբիե, պարո՛ն Փորթեր:

Ռոբերտ Փորթերն ի պատիվ իրեն կարմրեց:

- Ժամանակին ես զբաղվել եմ Եփրատի ավազանի աղտոտվածության հարցերով:

Կարգադրիչ-քարտուղարը տարեց մարդ էր: Նա սպիտակ արտևանունքների տակից թերահավատությամբ նայեց կանադացի գիտնականին, նայեց քիչ հեռու կանգնած Վահան Վանյանին և ասաց.

- Մեր կառավարությունը արգելում է այցելել Ջզիբիե և Դեր Ջոր:

- Ո՞ւմ,- հոնքերը կիտեց կանադացին:

- Ջրոսաշրջիկներին,- պատասխանեց կարգադրիչ-քարտուղարը:

- Բայց մենք ջրոսաշրջիկներ չենք,- համառեց Ռոբերտ Փորթերը,- և Սիրիա ենք եկել աշխատելու և ոչ թե զբոսնելու:

Ռոբերտ Փորթերը մեծ անուն էր գիտության աշխարհում: Նրա Նոբելյան մրցանակի առջև փակ դռներ չկային: Այնպես որ շատ շուտով տեղի տվեց նաև գիտաժողովի կարգադրիչ-քարտուղարը:

- Ձեր ցանկության մասին տեղյակ կպահեմ ուր հարկն է,- ասաց նա:- Ո՞ւմ կուզենայիք, որ ուղեկցեր ձեզ:

- Ինձ ուղեկցող պետք չէ,- ասաց Ռոբերտ Փորթերը:- Ինձ հետ կլինի դոկտորը Սովետական Միությունից:- Նա գլխով ցույց տվեց Վահան Վանյանին:

Կարգադրիչ-քարտուղարը շփոթվեց:

- Առանց տեղացի ուղեկցողի չի լինի, պարոն Փորթեր:

- Ես Դամասկոսում եմ ծնվել,- ասաց Վահան Վանյանը:

- Արա՞բ եք,- արաբերեն հարցրեց կարգադրիչ-քարտուղարը:

- Հայ եմ,- արաբերեն պատասխանեց Վահան Վանյանը:

Կարգադրիչ-քարտուղարը ուշադիր, նույնիսկ սևեռուն նայեց Հայաստանից եկած բժշկին:

- Ես ձեզ հետ առանձին կուզենայի խոսել,- ասաց նա արաբերեն:

- Ինձ թվում է, թե ես այստեղ արդեն ավելորդ եմ, եղբա՛յր,- բարձրաձայն ծիծաղեց Ռոբերտ Փորթերը, ելավ տեղից ու քայլեց դեպի ընդարձակ պատշգամբը, որտեղ փոքրիկ խայտանկար սեղանիկների շուրջը, գույնզգույն ամպհովանիների տակ նստոտած բազմալեզու վիճում և օշարակ ու ջրախառն գինի էին խմում գիտաժողովի մասնակիցները:

Արաբ պաշտոնյան գրասեղանի գորոցից հանեց գիտաժողովի մասնակիցների ցուցակը, կարդաց, բարձրացրեց գլուխը, մի պահ խորին զարմանքով դիտեց իր առջև նստած ոչ երիտասարդ մարդուն, նորից կարդաց ու նկատելիորեն հուզված հարցրեց.

- Դոկտոր Վահան Վանյա՞ն:

- Այո՛,- ասաց Վահան Վանյանը:

- Որդին արժանահիշատակ Արմեն Վանյանի՞:

- Այո՛,- ասաց Վահան Վանյանը, և նրա աչքերն ակամա արցունքով լցվեցին:

Արաբ պաշտոնյան բարձրացավ աթոռից, խոնարհեց կարճ խուզած, ավեհեր գլուխը, աջ ձեռքի ավիը աչքին տարավ:

- Ես մասնակցում էի ընկեր Արմենի հուղարկավորությանը,- ասաց նա: - 42 թվականին էր: Այսօրվա պես հիշում եմ: Ամբողջ Դամասկոսը հավաքվել էր իր հարզանքը մատուցելու հայ ժողովրդի նշանավոր զավակին: Ինքը՝ Խալեդ Բեքդաշը խոսք ասաց ձեր հոր աճյունի մոտ: Ասաց՝ ընկեր Արմենը կամուրջ էր հայ և արաբ ժողովուրդների մեջ: Դուք պետք է հպարտ լինեք, որ այդպիսի հայր եք ունեցել:

- Այո՛,- ասաց Վահան Վանյանը:

- Հիշում եմ, լավ հիշում եմ: Հետո խոսեցին Նիկոլա Շավին, Ֆուրաժավա Հըլուն, Հարություն Մադեյանը: Դուք գիտե՞ք, որ ձեր հայրը կոմունիստ էր և Դամասկոսի հայ առաջադիմական միության նախագահը:

- Այո՛, - ասաց Վահան Վանյանը:

- Ես ձեզ հիշեցի, - ասաց արաբ կարգադրիչ-քարտուղարը: - Դուք երեխաներից մեծն էիք:

Վահան Վանյանը գլխով արեց:

Երեխաներից այդ մեծը ընդամենը ինը տարեկան էր, երբ ավտովթարի ենթարկվեց հայրը: Թաց նոյեմբեր էր, բայց լեփ-լեցուն էր գերեզմանատունը: Թաց էին նաև մարդկանց աչքերը: Առաջին անգամ Վահանն այդ օրը լսեց, որ հայրը Հայաստանի օգնության կոմիտեի կենտրոնական վարչության անդամ է եղել, սիրիահայ առաջադիմական միության ու Հայաստանի պաշտպանության լիգայի Դամասկոսի կազմակերպության նախագահը: Բոլոր ելույթ ունեցողները արաբերեն ու հայերեն կրկնում էին այդ բառերը և էլի շատ բառեր, որոնց իմաստն ու նշանակությունը դժվարությամբ էին հասնում նրա մանկական ուղեղին՝ հայրենասեր... անբասիր... հայ և արաբ բարեկամության դրոշակակիր... Մեծ կորուստ... անմոռաց հիշատակ... Միրված զավակ...

Երբ ասում էին «սիրված զավակ», Վահանը ցնցվում էր ամեն անգամ, կարծելով, թե խոսքն իր մասին է, որովհետև Արմեն հայրը հաճախ էր նրան ասում՝ «դու իմ ամենա-ամենա-ամենասիրելի զավակն ես, տղա՛ս»:

Հետո Հարություն Մադեյանը խոսեց՝ ձեռքը փաղաքշանքով Վահանի գլխին դրած: Վահանը լավ գիտեր նրան, որովհետև ընկեր Մադեյանը միշտ ցանկալի և սպասված հյուր էր Արմեն Վանյանի տանը, երբ Բեյրութից Դամասկոս էր գալիս և այն ժամանակ Վահանի համար չգիտես ինչու բոլորը ընկեր Մադեյան էին կոչում նրան:

- Մեր ընկեր Արմենը հեռացավ մեզնից, վառ հավատով, թե հեռու չէ այն օրը, երբ Կարմիր բանակը ոչնչացնող հաղթանակ կտանի անիծյալ ֆաշիզմի դեմ: Նա իր կողմից ամեն ինչ արեց այդ հաղթանակը է՛լ ավելի մոտեցնելու համար: Նրա վերջին խոսքերն էին, - ասաց ընկեր Մադեյանը: - Բարևներս տարեք կուսակցությանս հայ և արաբ ընկերներուն, մեր կուսակցության ղեկավարներուն...

Վահանը փորձեց բարձրացնել գլուխը և ասել, որ ընկեր Մադեյանը սխալվում է, որ Արմեն հայրիկի վերջին խոսքերը դրանք չէին: Ինքը հո բոլորից լավ գիտե: Իհարկե: Հայրը մեկնեց գունատ ձեռքը, Աննա մայրիկի ձեռքը բռնեց ու ասաց.

- Միրելի՛ կին, վաղը, մյուս օրը կավարտվի պատերազմը... Ի՛մ միակ, իմ վերջին խնդրանքը քեզ զավակներիս կտանես Հայաստան:

Ահա թե ինչ ասաց հայրը:

- Իսկ ձեզ հայտնի՞ է, որ ընկեր Արմեն Վանյանը պատահական ավտոարկածի զոհ չէր: Ավտոաղետը կազմակերպել էին անգլիացիները: Ձեր հայրը կուսակցության հանձնարարությամբ

աշխատանքի էր անցել անգլիական ռազմական օդանավակայանում՝ իբրև թարգմանիչ: Նրան մատնել էին:

Վահան Վանյանը գիտեր այդ: Ավելի ճիշտ՝ հետո իմացավ: Իմացավ, մտածեց ու հասկացավ, որ հայրը պարզապես ուրիշ էլք չի ունեցել: Որ կուսակցությանը չափազանց անհրաժեշտ է եղել իմանալ, թե ինչ է կատարվում Դամասկոսի մոտ գտնվող անգլիական ռազմական օդանավակայանում: Ծայրաստիճան անհրաժեշտ է եղել: Այլապես ինչու պետք է Լայպցիգի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետն ավարտած մարդը, գերմանացի կոմունիստների առաջնորդ Էռնեստ Թելմանի ընկերն ու բարեկամը, 1929 թվականից Լիբանանի կոմունիստական կուսակցության անդամը, Դամասկոսի առաջադիմականների լիդերը որպես անգլերենի սովորական, համեստ մի թարգմանիչ աշխատանքի անցներ ինչ-որ օդանավակայանի շինարարությունում:

- Հուսով եմ, որ տիկին Վանյանը ողջ-առողջ է,- հարցրեց արաբ կարգադրիչ-քարտուղարը:

- Շնորհակալություն,- հուզված գլխով արեց Վահան Վանյանը:- Կա, ապրում է մայրիկս: Փա՛ռք աստծո:

- Մանկաբարձ էր, այնպես չէ՞: Դարձյալ աշխատո՞ւմ է, թե հանգստանում է երևի:

Վահան Վանյանը ժպտաց.

- Աշխատում է,- ասաց նա,- մայրիկս ասում է՝ մինչև ձեռքերիս վերջին շարժումը երեխաներ պիտի բերեմ լույս աշխարհ: Մայրիկս ասում է՝ հայ երեխաներն առանց այդ էլ ծնվելուց հետո դժվար են ապրում աշխարհում, ես ամեն ինչ պիտի անեմ, որ գոնե նրանց ծնունդը դժվար չլինի:

- Այո՛,- միանգամից տխրած ասաց արաբ ծերունին,- ձեր մայրիկի սերունդը շատ դժվար լույս աշխարհ եկավ:

Վահան Վանյանը զգաց, որ ակամա խոր հարգանք է տածում այդ ծեր, բայց ամուր կազմվածքով արաբի նկատմամբ: Ո՞վ գիտե, երևի հոր ձգած երբեմնի կամուրջը նրա հոգու վրայով էլ էր անցել: Կամ պատճառն այն էր նաև, որ Արմեն Վանյանի ժառանգների տանը մինչև հիմա էլ արաբական կերակրատեսակների հետ շատ ուրիշ արաբական բառեր էին մնացել ու հուշեր տարբեր արաբ մարդկանց մասին, որոնցից մեկին հատկապես չէր մոռանում Աննա մայրիկը ու մեկ էլ ասում էր ժպտալով, ուրախացած, ինչպես հին մի թանկագին սնդուկից մի շատ հաճելի իր-հիշողություն հանես...

- Մենք մի արաբ բարեկամ ունեինք, Խալիֆ ալ Մահմուդ, շատ ազնիվ մարդ էր...

- Ներեցե՛ք, խնդրում եմ,- այլևս չդիմանալով՝ հարցրեց Վահան Վանյանը:- Ձեզ ինչպե՞ս են մեծարում... Ձեր անունը Խալիֆ ալ Մահմուդ չէ՞:

Արաբը լայն ժպտաց և աչքերի մոտ մանրիկ-մանրիկ կնճիռներ հավաքվեցին.

- Ո՛չ,- ասաց նա,- Խալիֆ ալ Մահմուդը ձեր հոր արաբերենի ուսուցիչն էր, լույս իջնի նրա գերեզմանին, և ձեր ընտանիքի բարեկամը, իսկ ես ջահել էի և ընդամենը կուսակցության մեջ ձեր արժանահիշատակ հոր կրտսեր գործընկերը լինելու պատիվն եմ ունեցել: Միայն այդքանը: Իմ անունն է Ռաշիդե Բեքթար:

Նա կիսաբաց դռնից պատշգամբի կողմը նայեց, որտեղ գիտաժողովի մասնակիցներն ուրախ աղմկում էին, որոնեց ու գտավ կանադացի հռչակավոր գիտնական Ռոբերտ Փորթերին, որը հավանաբար իր իսկ սրամտության վրա քրքջում էր բարձրաձայն, եկավ ու նստեց Վահան Վանյանի դիմաց.

- Բարեկամիս որդի,- ասաց նա:-Ինչո՞ւ ես ուզում Դեր Ջոր գնալ: Ձզիրիե մեկնելու մտահղացումը քոնն է, չէ՞ :

- Այո՛,- հաստատեց Վահան Վանյանը:

- Ինչո՞ւ ես ուզում գնալ: Ինչո՞ւ ես ուզում պղտորել հոգիդ:

- Չեմ կարողանում ապրել: Չեմ կարողանում մոռանալ: Չեմ հանգստանում,- անկեղծորեն խոստովանեց Վահան Վանյանը: Ու նրա աչքերը արցունքոտվեցին կրկին:

- Բայց դու ի՞նչ ես տեսել,- զարմանք հայտնեց արաբ ծերունին:- Մարդիկ մոռանում են այն, ինչ տեսել են: Տեսածը կարելի է մոռանալ կամ չմոռանալ: Դու այդ ի՞նչն է, որ չես մոռանում:

- Մայրս հիշեցնում է,- ասաց Վահան Վանյանը:-Մայրս հիշում ու հիշեցնում է: Հիմա էլ թոռներին: Երբ շատ փոքր էինք, խնդրում էինք հեքիաթ պատմել: Ինչպես բոլոր փոքրերն իրենց մայրերին են խնդրում: Իսկ նա միայն մի հեքիաթ գիտեր, ընդամենը մի հեքիաթ: Փակում էր աչքերն, արտասվում էր ու ասում. «Եփրատը կարմիր կհոսեր»:

- Սոսկալի է,- ասաց ծերունին:

- Մայրիկ,- խնդրում էինք,- ուրիշ հեքիաթ պատմիր, ուրիշ հեքիաթ չգիտե՞ս, ա՛յ մայրիկ, Մոխրոտիկի մասին, քնած արքայադստեր մասին, երեք խոզուկների մասին: Աշխարհում քի՛չ հեքիաթներ կան: Իսկ մայրս փակում էր աչքերը, օրորվում էր տեղում ու ասում. «Եփրատը կարմիր կհոսեր»:

- Հիվանդություն է,- ասաց արաբ ծերունին:- Բժշկագիտությանը հայտնի՞ է նման հիվանդություն, դոկտոր:

- Չգիտեմ,- ասաց Վահան Վանյանը:- Բայց մայրս այդ հիվանդն է: Ես այդ հիվանդն եմ: Եվ իմ երեխաներն էլ այդ հիվանդն են: Ներեցե՛ք ինձ, մեծապատի՛վ պարոն Ռաշիդե Բեքթար: Ներեցե՛ք ինձ:

Ծերունին ձեռքը նրա դաստակին դրեց:

- Աստված տա, որ դուք կարողանաք ներել աշխարհին,- ասաց նա:- Ուրեմն անկասելի համարենք Դեր Ջորը տեսնելու ձեր վճիռը:

- Մայրս սպասում է ինձ,- ասաց Վահան Վանյանը:

Ռաշիդե Բեքքարը երկար ժամանակ լուռ էր և Վահան Վանյանին էր նայում կկոցած բարի, կարեկից աչքերով՝ ինչպես իրոք անբուժելի հարազատին կնայեին:

- Դամակոսում արաբ բարեկամներ ունե՞ք:

- Մանկության ընկերներ ունեմ: Նրանք ճանաչեցին ինձ:

- Վերցրե՛ք դեմքով ձեզ նման մեկի անձնագիրը ու մեկնեցեք թաքուն: Պաշտոնապես ձեզ ոչ մեկը թույլ չի տա: Գիտե՞ք, որ թուրքական կառավարությունը բավականին պատկառելի գումարներ է վճարում և պայմանագիր ունի Սիրիայի կառավարության հետ, որպեսզի ընդհանրապես օտարերկրացիներ չմտնեն Դեր Զոր: Ո՞ւր մնաց՝ հայեր:

- Ինչո՞ւ,- ասաց Վահան Վանյանը:- Ամաչո՞ւմ եմ:

Արաբ կարգադրիչ-քարտուղարը ժպտաց մեղմորեն, ասես ներողամտաբար.

- Չգիտեմ,- ասաց նա:- Երբ խոսքը նրանց մասին է, ես այդ բառը նույնիսկ հեզնանքով չեի օգտագործի: Կուզե՞ք իմ խորհուրդը լսել, բարեկամիս որդի: Քանի որ հաստատապես վճռել էք մեկնել, պարոն Ռոբերտ Փորթերին մի կանչեք ձեզ հետ: Նա ուշադրություն կգրավի: Այնինչ ձեզ պետք է ոչնչով աչքի չընկնել, տեղացի դառնալ, ինչպես մի ժամանակ էիք և անպայման տեղացի ուղեկցող ունենալ: Որովհետև,- ասաց Ռաշիդե Բեքքարը,- ձեր արաբերենը բառարանի լեզու է... Որովհետև ձեր արաբերենի ուսուցիչը այնուամենայնիվ Խալիֆ ալ Մահմուդը չի եղել:

- Մեծապես շնորհակալ եմ: Ես կկատարեմ ձեր բոլոր խորհուրդները,- ասաց Վահան Վանյանը՝ ծերունու մեկնած ձեռքը երախտագիտությամբ սեղմելով:

Ռաշիդե Բեքքարը անմիջապես բաց չթողեց նրա ձեռքը:

- Բայց եթե ես կարողանայի համոզել ձեզ...

- Չի լինի,- գլուխն օրորեց Վահան Վանյանը:- Չի լինի: Ես դրա համար եմ հասել Դամակոս: Ես ասացի, չէ՞, որ այդ հիվանդն եմ, հայրիկի՛ւ բարեկամ: Ես անպայման պիտի տեսնեմ այն տեղը, որտեղ մորս իմացած միակ, սարսափելի հեքիաթն է ծնվել: Այլապես չեմ հանգստանա: Ես ուզում եմ իմ աչքերով տեսնել, թե ի՞նչ հեքիաթ է եղել դա, որ արդեն երեք սերունդ պատմում է մայրս ու չի հանգստանում: Այդ ի՞նչ նգովյալ հեքիաթ է, որ հանգիստ չի տալիս մեզ ու վերջ չունի:

*

* *

Ավտոմեքենան ֆրանսիական փոքրիկ ու հին մի «պեժո» էր՝ ձևով ու գույնով ճիշտ գատկի նման և գատկի նման էլ ցատկոտելով էր գնում անհարթ ճանապարհի վրա: Ղեկի մոտ նստած էր արաբի պես թուխ, արաբի անուն-ազգանունով գտարյուն հայ Մովսես Աբաջյանը, որ հանգամանքների բերումով կամ նպատակահարմարության տեսակետից այս աշխարհում ապրում էր Մուսա Աբաջի անունով: Դամասկոսում ապրող նրա հարազատ եղբայրը՝ Գառնիկ Աբաջյանը, որ Վահան Վանյանի մանկության ընկերն էր եղել, հեռախոսով զանգել էր Հալեպ, որտեղ Մուսա Աբաջին էր բնակվում և խնդրել, որպեսզի նա ուղեկցի իրենց հայրենակցին դեպի Դեր Զոր:

Եվ ահա Սիրիայի բիբլիական ճանապարհների վրա, չոր դաշտերի, տատասկների ու ձիթենիների երկարությամբ նեղիկ «պեժոյի» մեջ, ուս ուսի գրեթե կպած, փափուկ թափքին վերուվար էին անում՝ Երևանից Հալեպ հասած Վահան Վանյանը ու հալեպցի Մուսա Աբաջին: Մուսան այնքան հայերեն գիտեր, որքան Վահանն արաբերեն, բայց իր վիճակից նեղվում էր: Նեղվում էր ու մխիթարում իրեն:

- Գիտե՞ս ինձ հայերեն ովքեր կսովորեցնեն... Չգիտես: Իմ տղաքը: Հայկական դպրոց կհաճախեն:

Վահան Վանյանը վաղուց սրտնեղություն չէր զգում, երբ աշխարհի որևէ ծայրում հանդիպում էր հայի, որ հայերեն չգիտեր և հանգամանքների բերումով կամ նպատակահարմարության տեսակետից, ասենք, իր Թորոսյան ազգանունը Թրուսյա էր դարձրել: Իսկ երբ շուրջ քսան տարի առաջ երիտասարդական մի խմբի հետ Անգլիայում էր, ձեռք չմեկնեց տարեց մի բժշկի, որը ներկայացավ որպես Ջոն Մարտիմեր, իսկ հետո հայտարարեց, թե ինքը հայ է և իր իսկական անունը Կիրակոս Մարտիրոսյան է: Չմեկնեց ձեռքը և ցասումից շողացող աչքերով ասաց, որ ինքը չի ցանկանում ծանոթ լինել մի հայի հետ, որն ամաչում է իր հայկական անունից: Նա սպասում էր, որ Ջոն Մարտիմերը կգայրանա, առնվազն կասի, որ դա նրա գործը չէ, բայց փոխարենը Կիրակոս Մարտիրոսյանը տխրությամբ ասաց հայերեն՝ տառապելով ու հեզելով:

- Եթե ես քեզ պատմեմ, տղա՛ս, թե ինչպես է պատահում, որ Կիրակոս Մարտիրոսյանը դառնում է Ջոն Մարտիմեր, թեթև զբոսանքի համար քեզ տրված երկու շաբաթը ոչ թեթև կթվա և ոչ էլ զբոսանք: Ապրի՛ր և ուրախացի՛ր ուրեմն, որ ոչ քո հայրը և ոչ էլ դու դրա հարկը ունեցած չեք:

Վահան Վանյանը այդ ժամանակ այնուամենայնիվ չհասկացավ, չուզեց հասկանալ և ընդունել որևէ պատճառաբանություն, նույնիսկ ասաց, որ կյանքում երբևէ չի հանդիպել որևէ անգլիացու, ամերիկացու կամ ֆրանսիացու, որը հանգամանքների բերումով ու նպատակահարմարության տեսակետից իր ազգանվանը «յան» ավելացներ:

Եվ հայրենիք վերադառնալուց հետո այդ միջադեպի ու իր հայրենապաշտ, ուղղամիտ դիրքորոշման մասին ոչ առանց հպարտության պատմեց մորը: Եվ հանկարծ Աննա մայրիկը, ճիշտ այն ծեր բժիշկ Կիրակոս Մարտիրոսյանի ձայնով, տխրությամբ ասաց.

- Եթե մի օր իմ քեռիները ձիերը հեծած չմտնեին Դեր Ջոր, իմ ազգանունը, զավակս, արաբական կլիներ և ինձնից ծնված երեխաները՝ արաբներ: Բայց մի թե դրանում մեղավորը ես կլինեի:

- Քոնն ուրիշ է, մայրի՛կ,- այն ժամանակ ասաց Վահան Վանյանը:

- Իսկ մենք ի՞նչ գիտենք, թե ուրիշներին ինչ է,- ասաց մայրը:- Եվ ո՞վ կարող է իմանալ:

Այնպես որ, դոկտոր Վահան Վանյանը դառնությունից բացի սրտի խորքում որևէ դատ չունեի իր արաբացած հայրենակցի դեմ, և եթե դատ ուներ՝ ամենևին էլ նրա դեմ չէր, այդ պատճառով էլ ձեռքը Մովսես Աբաջյանի ուսին դրեց ու ժպտալով ասաց.

- Սովորաբար ծնողներն են մայրենի լեզու սովորեցնում իրենց զավակներին, Մովսես՝ ս եղբայր, քեզ մոտ հակառակն է:

- Հա՛,- ասաց Մովսեսը:- Բայց ես օրինակի համար չեմ: Ուր որ հիմա կերթանք՝ շատ ընտանիքներ կան, որոնց ծնողները հայերեն չգիտեն, բայց հատուկ ուսուցիչներ են հրավիրել Հալեպից ու Դամասկոսից և հայերեն կտավորեցնեն իրենց զավակներին: Եվ ահա զավակներն ալ ծնողներին կտավորեցնեն:

- Դեր Ջորո՞ւմ:

- Դեր Ջորում:

- Դժվար թե որևէ ուրիշ տեղ նման բան լինի,- գլուխը թափահարեց Վանյանը:

- Չգիտեմ,- ասաց վարորդը:- Ես Հալեպից դուրս որևէ տեղ չեմ եղել:

Օրն սկսում էր իրիկնանալ: Մեքենային ընդառաջ վազող շրջապատի բնանկարը մզանում, խտանում էր հետզհետե, սևանում էին ձիթենիների առանց այդ էլ սև, պրկված, ջղաձգված, գալարված բները:

- Ջարմանալու բան չէ՞,- հանկարծ ինքն իրեն ասաց Մովսես Աբաջյանը:- Ես տեսած չկամ Սիրիա եկած մի հայի, որ թույլատրելի և անթույլատրելի ամեն ինչ չանի՝ Դեր Ջորը տեսնելու համար:

- Իսկ այդպիսի մի թուրքի տեսած կա՞ս:

- Չէ՛,- ատամների արանքից նետեց վարորդը:

Ուրեմն սուտ է, բարձրաձայն մտածեց Վահան Վանյանը: Սուտ են և՛ Դոստոևսկին, և՛ իրավագիտական հին ու նոր բոլոր անվերապահ տեսություններն այն մասին, թե հանցանքի վայրը ձգում, քաշում է հանցագործին: Ահա, եկեք, տեսեք ու համոզվեք, ամենագետ պարոն տեսաբաններ, աշխարհի ամենամեծ ոճիրներից մեկն այստեղ է կատարվել, բայց ոչ թե ոճրագործներն են մղվում դեպի իրենց հանցանքի վայրը, այլ՝ զոհերը: Եվ ոչ միայն զոհերը: Չոհերի ժառանգները: Իսկ զոհերից ոմանք նույնիսկ չեն էլ հեռացել նախճիրի վայրից: Մնացել ու ապրում են: Ու արաբական ազգանուններ կրելով հայկական դպրոց են բացում իրենց երեխանե-

րի համար: Դե եկ, եկ ու հասկացիր, թե այդ ի՞նչ մարդիկ են դրանք, թե ի՞նչ ժողովուրդ է սա: Եկ ու բացատրի...

Վահան Վանյանը փակել էր աչքերն ու մտքերի մեջ ընկել: Իսկ երբ բացեց աչքերը, նրան մի պահ թվաց, թե հեռվում տեսած լույսերն այն ցուլքերն են, որ ասես կոպերի տակ են լինում ու հայտնվում են, երբ ամուր փակելուց հետո միանգամից բացում ես աչքերդ: Նա փակեց աչքերն ու բացեց նորից: Լույսերը չանհետացան: Ընդհակառակը, ավելի ու ավելի պարզ ուրվագծվեցին երեք բլուրներ հեռվում, որ շրջապատի թանձր խավարի մեջ վառվում էին կանաչ կրակի նման:

- Սա՞ ինչ հրաշք է,- ականա բացականչեց Վահան Վանյանը:- Սա՞ ինչ գեղեցկություն է...

Մովսես Աբաջյանը չպատասխանեց, բայց չգիտես ինչու ցնցվեց ու միաժամանակ արագացրեց մեքենայի ընթացքը:

- Ես նման գեղեցկություն չէի տեսել,- ամեն ինչ մոռացած, հիացմունքով շարունակեց Վահանը, հետն էլ զարմանալով ուղեկցի անտարբերության վրա:

Հետո անմիջապես էլ մտածեց, թե Մուսա Աբաջին երևի հարյուր անգամ տեսել է այդ կանաչ կրակները և գուցե դրանից է, որ բոլորովին չի զարմանում: Մի՞թե հիմա ինքը զարմանում է, երբ Գառնի է գնում կամ Էջմիածին: Երբ Արարատի գագաթներին է նայում կամ Սևանի ջրերին: Մտածեց ու անմիջապես էլ խոստովանեց, որ զարմանում է, որովհետև անհնարին է չգմայլվել կատարյալ գեղեցիկով, թեկուզ հարյուրերորդ անգամ տեսնես այն:

Իսկ բլուրներն ավելի ու ավելի էին մոտենում՝ պայծառ կանաչավուն լույսով ընդգծելով իրենց, ասես անթիվ անհամար լուսատուիկներով պաշարված:

- Մի՞թե ֆոսֆորի բաց հանքեր են,- հանկարծ կռահեց ու կրկին սակավախոս ուղեկցին դարձավ Վահանը:

Մովսես Աբաջյանը նրա կողմը թեքեց մռայլված դեմքը:

- Այդ բլուրների մասին ձեզ ոչինչ չե՞ն պատմել, եղբա՛յր:

- Ո՛չ,- ասաց Վահան Վանյանը:- Ջարմանալի է, բայց նույնիսկ մայրս չի պատմել:

- Երբ ձեր մայրն այստեղ է եղել, այդ բլուրները դեռ լույս չէին տալիս,- ասաց Մովսես Աբաջյանը:- Չոհված հայերի ոսկորներից են կազմվել այդ բլուրները, եղբա՛յր: Քամիները եկել, քշել տարել են դրանց վրայի հողը... Այդպես է եղել, եղբա՛յր...

Վահան Վանյանը միանգամից ծակոց զգաց սրտի մեջ ու զգաց, որ շունչը կտրվում է... Դեմքն այրվեց: Ասես ապտակեցին: Ինչպե՞ս թե... Իսկ ինքն ասում էր՝ գեղեցիկ է... ասում էր՝ հրաշք է... Ի՞նչ անավոր սրբապղծություն... Երևի մարդիկ ճիշտ այսպես չհասկանալով, չըմբռնելով ոչինչ, գմայլվել են համակենտրոնացման ճամբարներում արտադրված մազե պայուսակներով, չիմանալով, որ դրանք զոհերի մազերից են հյուսված:

- Ուրեմն Եփրատը մոտերքում է,- որպեսզի չխեղդվի՝ սոսկալի ամաչելով ասաց նա:
- Հա՛,- ասաց Մովսես Աբաջյանը:- Կողքով ենք անցնում:

Վահան Վանյանը շրջվեց այն կողմը, որտեղ գետը պիտի լիներ, բայց ոչինչ չտեսավ: Անասելի մութ էր: Եվ լավ էր, որ մութ էր, որովհետև աչքերից արտասուքներ էին թափվում:

- Կողքին ծառեր կա՞ն,- հարցրեց Վահանը:
- Ի՞նչ,- չհասկացավ նրա ուղեկիցը:
- Ծառեր, ասում եմ, ծառեր կա՞ն:

Մովսես Աբաջյանը չափազանց զարմացավ ու տարակուսանքով թոթվեց ուսերը:

- Կան,- ասաց նա:- Այսինքն՝ կլինեն... Ես ուշադրություն չեմ դարձրել: Բայց ինչո՞ւ, ինչո՞ւ տվեցիր այդ հարցը, եղբա՛յր:
- Է՛հ,- ասաց Վահան Վանյանը,- ինքս էլ չգիտեմ, թե ինչու:

Իսկ մտքում ասաց, եթե ասեմ՝ այս մարդը, որ թեև ստիպողաբար արաբ դարձած, բայց իմ եղբայրն է, ով գիտե, գուցե թե չհասկանա ու խելագարի տեղ դնի ինձ: Բայց ես ուզում եմ փնտրել ու գտնել այն ծառը, որից թուրքերը կապել են իմ տատին, իմ Աննա տատին, երբ մայրս ընդամենը երեք տարեկան է եղել և անունն էլ ոչ թե Աննա, այլ Արշալույս է եղել: Ի՞նչ անեմ, ես այն հիվանդի հիվանդն եմ: Հեռավոր այն օրերից բերած նրա հուշերի ցաք ու ցրիվ պատասխիկների մեջ այդ ծառն է, որ մեխվել է նրա ուղեղում և ողջ կյանքում հանգիստ չի տալիս: Նա այդ ծառն այնքան մանրամասնորեն է նկարագրում. բունը մեջտեղից ճաքած, անջատված էր, ասում է, իսկ երկրորդ ճյուղը բարձրացել ու ձախ էր թեքվել միանգամից, կտրուկ, ու ծառը նմանվել էր մի հսկայական խաչի:

Վահան Վանյանին թվում էր, թե հազար հազարավոր ծառերի մեջ ինքը կգտնի այդ ծառը: Անհնար է, որ չգտնի: Հո բոլոր ծառերը խաչերի չեն վերածվել այդ անտեր անապատում: Նա քուն թե արթուն այնքան էր պատկերացրել այդ ծառը, որ նրան թվում էր, թե հեռվից էլ կճանաչի: Եվ երբ կարդում էր բանաստեղծի տողերը, մտածում էր, որ խոսքն անշուշտ այդ ծառի մասին է եղել. «Մեռելներուս իբրև խաչ ես այս ծառը տնկեցի»: Թեև գիտեր, անշուշտ, գիտեր, որ լրիվ հակառակն է, որ այդ ծառն է խաչ դարձել իր տարաբախտ Աննա տատի համար: Այստեղ, մոտերքում, մութի մեջ, ինչ-որ տեղ...

*

* *

Ամեն ինչ դիվորեն ճիշտ ու հստակ ծրագրավորված էր: Երբ գիշերը թուրք զափթիկները հայերի տները մտան ու հրամայեցին մեկ ժամվա մեջ ճանապարհ ընկնել, հետները վերցնելով միայն ոսկի, թանկագին իրեր և ուտելիք, նրանց ոչ ոք չդիմադրեց: Եվ ո՞վ պիտի դիմադրեր: Քա-

ղաքում տղամարդ չկար: Տղամարդիկ բանակ էին կանչվել, որպեսզի կռվեն այն կառավարության համար, որը տեղահան էր արել նրանց ընտանիքները, բոլորին՝ մանուկ թե՛ ծեր, ու ոչ-խարի հոտի նման քշում էր՝ փոշոտ ճամփաներով՝ իրենց անորոշ ու սև ճակատագրին ընդառաջ:

Այդպես մի գիշերվա մեջ դատարկվեց, ամայացավ Կիլիկիայի Այնթափ գյուղաքաղաքը և ողջ հայկական Կիլիկիան:

Քայլում էին թափոր առ թափոր, յուրաքանչյուր թափորում երկու-երեք հարյուր հոգի:

- Ո՞ւր եք տանում մեզ,- հարցնում, հեծեծում էին մարդիկ:

- Դրախտ,- ծիծաղում էին զափթիները:- Ուղիղ դրախտ ենք տանում: Ձեր աստծու մոտ:

Ու հայիոյում էին, մտրակում ետ մնացողներին, հրում, դուրս նետում ճանապարհից ու թրատում որևէ թփի տակ, որովհետև իրենք էլ չգիտեին, թե ինչ անեն պարապությունից և սաստիկ զայրացած էին, որ իրենք էլ ստիպված պիտի անցնեն նույն ճանապարհը՝ պատավ կանանց անեծքների, քաղցած ու հյուծված երեխաների լացի ու վայնասունի տակ:

Երեք տարեկան էր Արշալույսը, քայլել չէր կարողանում ու լաց էր լինում աղիողորմ.

- Գրկի, մա՛...

Եվ Աննա մայրիկը գրկում էր Արշալույսին, զգուշորեն խոնարհվելով, որպեսզի Լուսնթագը կոնակից ցած չզլորվի և փեշերի մեջ առած մյուս հինգ երեխաներին, քերծված, արյունոտված ոտքերով շարունակում ճամփան: Չորս-հինգ ժամը մեկ զափթիները թույլ էին տալիս հանգստանալ, ավելի ճիշտ՝ որպեսզի իրենք հանգստանան, և թափորը հենց կանգնած տեղն էլ ցած էր թափվում ճանապարհի փոշու մեջ ու նվվում քաղցից ու ծարավից:

Այսպես քսան օր ու գիշեր քայլելով հասան Եփրատի ափը և երբ հասան ու դեպի գետը վազեցին, որովհետև խելագարվում էին ծարավից, փոքրիկ Արշալույսը հարցրեց.

- Ինչո՞ւ գետը կարմիր կհոսե, մայրի՛կ:

Եվ Աննա մայրիկը լալով ասաց.

- Հայերու արյունով է կարմիր, զավա՛կս...

Հասկացա՞վ, թե հենց այնպես, պատկերավոր խոսքի համար ասաց: Ի՞նչ գիտեր, ինչպե՞ս իմացավ, որ իրոք իրենցից առաջ ընթացող թափորները հերթականությամբ մոռթվում ու գետն են նետվում: Հերթականությամբ, ըստ սահմանված ժամկետների, որպեսզի իրար չխառնվեն: Որպեսզի ամեն ինչ հերթով, կարգ ու կանոնով լինի:

Իսկ հետո հերթը նրանց հասավ: Նախ կողոպտեցին բոլորին, ձեռքներից առան ոսկե դրամներն ու զարդերը և ծաղրեցին.

- Դրախտում դրամ պետք չէ: Դրամը մեզ՝ մեղավորներին, այս դժոխքում է պետք:

Հետո ընտրեցին ամենագեղեցիկ երեխաներին և տեղն ու տեղը սակարկելով վաճառեցին թափորի կողքին գիշեր-ցերեկ թափառող, կողոպուտի հույսով թափորին ուղեկցող քուրդ խուժանին ու տեղաբնակ արաբներին: Իսկ երբ ոստիկանապետի առջև կանգնեցին այնթափցի դարբին Սեդրակ Ավյանի կինն ու յոթ չքնաղ մանուկները՝ չորս տղաներն ու երեք աղջիկները, մի իսկական աճուրդ սկսվեց: Գնորդներ շատ կային և լավ էլ գներ էին առաջարկում, բայց ոստիկանապետն այս անգամ հանուն իր երկրի արժանապատվության հրաժարվեց փողից:

- Այս կնոջ ամուսինը՝ դարբին Սեդրակ Ավյանը, ըստ մեզ հասած տեղեկությունների, փախել է մեր փառաբանված բանակից: Դրա համար էլ նրա ամբողջ ցեղը դատապարտվում է մահվան:

Այնժամ Աննա մայրիկը աչքերը երկինք բարձրացրեց ու ասաց.

- Փա՛ռք աստծո, Սեդրակս կփրկվի... Սեդրակս կառնի մեր վրեժը, անգութ անօրեններ:

Նրան ծնկի իջեցրին ու կապեցին ծառից, տարօրինակ մի ծառից, որի բունը ճաքել էր մեջտեղից, անջատվել, երկրորդ ճյուղը բարձրացել, հետո ձախ էր թեքվել միանգամից, կտրուկ, ու ծառը նմանվել էր հսկայական խաչի: Տեսնելով իրենց մորն այդ վիճակում՝ մանուկները ճչացին սրտակեղեք: Սոսկալի էին նրանց աղաղակները, անհնարին էր լսելը, այնքան, որ նույնիսկ թուրք ոստիկանապետը չդիմացավ, ի վերջո մարդ էր, չէ՛, և հրամայեց վերջացնել այդ պատմությունը: Եվ վերջացրին: Վեց երեխաներին մեկիկ-մեկիկ, մեծից մինչև փոքրը հավի ճտերի նման մորթեցին մոր կապկաված ծնկների վրա: Իսկ երբ հերթը փոքրիկ Արշալույսին հասավ, ոստիկանապետը ձայն տվեց.

- Դրան ինձ մոտ բերեք:

Ու մինչ գափթիկները նրա հրամանով Աննա մայրիկի ստինքներն էին կտրում և հետաքրքրությամբ դիտում, թե ինչպես է արյունը հորդում մայրական կաթի փոխարեն, ոստիկանը Արշալույսին Եփրատի ափին մոտեցրեց, մի ձեռքից քաշելով պտտեցրեց աղջկան իր շուրջը ու գետը նետեց բղավելով.

- Սա էլ իմ մատաղը:

Եվ այստեղ էր, որ կատարվեց անսպասելին: Մանկամարդ մի արաբուհի անմիջապես գետը նետվեց ու քիչ հետո գրկած դուրս բերեց աղջկան:

- Սա իմն է,- ճչաց նա:- Դուք զգել էք, ես վերցրել եմ... Ուրեմն իմն է...

Ոստիկանապետի ձեռքի մի շարժումով գափթիկները արաբուհուց խլեցին աղջկան ու կրկին գետը նետեցին: Բայց արաբուհին կրկին հայտնվեց Եփրատի մեջ ու ափ հանեց աղջկան:

- Բավական է,-լաց եղավ նա:- Մեղք է, էլի...

Արշալույսին երրորդ անգամ նետեցին գետը: Իսկ երբ համառ արաբուհին կրկին նետվեց ալիքների մեջ ու աղջկան փրկեց երրորդ անգամ, թուրք ոստիկանապետը դա երկնային նշան համարեց:

- Թող տանի,- ասաց նա:- Ջհաննամը: Ալլահը չի ընդունում:

Եվ արաբուհին, որը Շաֆիա անունն ուներ, գրկի մեջ ամուր սեղմած գրեթե անշնչացած, ջրահեղձ եղած աղջկա փոքրիկ մարմինը, վազելով տուն գնաց՝ Մուրադ ամուսնուն ուրախացնելու, ասելու, որ աստված վերջապես խղճացել ու երեխա է պարգևել նրանց:

*

* *

Ողբերգական այդ դեպքերից չորս տարի հետո, երբ ավարտվել էր Համաշխարհային առաջին պատերազմը, և թուրքերն իբր թե ցած էին դրել զենքերը, ողջ մնացած հայ ֆիդայիները իջան լեռներից և զգուշությամբ իրենց նախկին բնակավայրերի կողմը գնացին, որպեսզի տեսնեն, թե հնարավորություն կա՞ արդյոք նորից տուն դառնալու: Եվ որպեսզի տեսնեն, թե որտեղ են իրենց ընտանիքները, ի՞նչ են անում, ո՞ր են ծվարել և վերջապես ո՞վ է պատահաբար ողջ մնացել իրենց գերդաստաններից:

Այնթափցի դարբին Սեդրակ Ավյանը այդ փնտրողների մեջ չէր: Նա անցել էր հայ կամավորական զինվորի իր փառահեղ ճամփան ու գոհվել Սարդարապատի ճակատամարտում: Աստված, որ չէր խնայել նրա ընտանիքը, խնայել էր նրան՝ մարտի դաշտում մահ պարգևելով, որպեսզի նա այդպես էլ չիմանա, թե ինչ է կատարվել իր կնոջ ու զավակների հետ: Այնպես որ Սեդրակ Ավյանը հարազատներին փնտրողների մեջ չէր: Բայց նրա հարազատներին, որ նաև իրենց հարազատներն էին, եփրատամերձ ավազուտներում հարցուփորձ անելով փնտրում էին Աննա մայրիկի ֆիդայի եղբայրները՝ Մանասեն, Սարգիսը, Ղազարը և Հրանտը:

Եվ ահա 1919 թվականի մայիսյան մի օր նրանց զինավառ խումբը հայտնվեց Դեր Զորի աղմկոտ շուկայում: Նրանք անցնում էին շարքից շարք, ուշադրությամբ զննելով մարդկանց, հանդիպած երեխաների դեմքերին փնտրելով իրենց ծանոթ դիմագծերը: Ու հանկարծ եղբայրներից մեկը՝ Մանասեն, մատը մեկնեց յոթ-ութ տարեկան մի աղջկա կողմը ու բացականչեց հուզված.

- Աննա՛ն:

Աղջիկն իրոք որ, ինչպես ջրի երկու կաթիլ նման էր նրանց քրոջը՝ Աննային: Միայն թե նրա կողքին Աննան չէր, այլ գեղադեմ, թուխ մի արաբուհի, որ օտար հայացքներից անհանգստացած, ամուր բռնել էր աղջկա ձեռքը:

Մանասեն շուկայի փոշու մեջ ծնկի իջավ աղջնակի առաջ, մազերին մեկնեց ձեռքը:

- Դու Աննայի աղջիկներից ո՞րն ես, բալա՛:

Աղջիկը վախեցած ետ քաշվեց, հպվեց մորը ու ինչ-որ բան մրմնջաց արաբերեն: Կինը չարացած, թշնամանքով նայեց գինված օտարականներին:

- Ուլքե՞ր եք դուք,- ասաց արաբերեն,- ի՞նչ եք ուզում իմ աղջկանից:

Մանասեն հանեց գլխարկը, եղբայրներին դարձավ.

- Մեռնեմ, թե սա մեր Աննայի աղջիկը չէ: Նրա աղջիկների անունները ո՞վ գիտե, ասեք իրար ետևից.

- Լուսնթագ,- հիշեց Հրանտը:

- Անահիտ էլ կար,- ասաց Սարգիսը:

- Չէ՛, եղբայր, սա իմ հաշվով փոքրը պետք է լինի,- հաշվեց Ղազարը:- Չորս տարի չի՞ անցել: Ուրեմն այն ժամանակ երեք տարեկան է եղել: Մա Արշալույսն է:

Մանասեն կրկին նայեց աղջկան, որ սև, վախվորած աչքերով իր մոռացված քեռիներին էր նայում արաբուհի մոր թևի տակից:

- Լուսնթագ,- շնջաց նա,- հիշեցի՞ր, աղջի՛կս: Անահիտ... քո քույրն է եղել... Արշալույս... Քո անունն Արշալույս է... Արշալույս, Արշալույս, Արշալույս, Արշալույս,- կրկնեց նա իրար ետևից, զարմացած ու վախեցած, որ աղջիկը չի արձագանքում: -Քո մոր անունը Աննա էր... Աննա... հիշի՛ր, հիշի՛ր, զավա՛կս, հորդ անունն էլ Սեդրակ էր... Սեդրակ... Իսկ ես Մանասեն եմ... Ես քո քեռին եմ: Ես քեզ շատ եմ կոնակիս առել, աղջի՛կս... - ասաց նա հուսահատությամբ՝ ձեռքերով ցույց տալով, թե ինչպես էր այդ անում:

Աղջկան երևի թվաց, թե տարօրինակ այդ մարդը դիտմամբ է ծամածռվում, որպեսզի ինքը ծիծաղի: Ու հանկարծ ծիծաղեց մանրիկ՝ արաբուհու թևի տակից դուրս չգալով...

- Վա՛յ, մեռնեմ թե Աննայի ծիծաղը չէ,- աչքերն արցունքով լցրեց Մանասեն ու այս անգամ ուղիղ արաբ կնոջը դարձավ:

- Քույրի՛կ ջան,- ասաց նա թուրքերեն:- Վերև-ներքև աստված, սա մեր աղջիկն է:

Բայց կինն արդեն ուշքի էր եկել:

- Մխավվում եք,- ասաց նա շնջալով,- շփոթում եք: Մա ի՛մ աղջիկն է, ի՛մ աղջիկը և անունն էլ Ալինա է:

Նա երևի այնքան ամուր էր սեղմել երեխային իր թևի տակ, որ աղջիկը ցավ զգաց ու լաց եղավ.

- Մայրի՛կ,- ասաց նա արաբերեն,- ես վախենում եմ, արի տո՛ւն գնանք:

Եվ արաբ կինը ժպտաց:

- Լսեցի՞ք, լսեցի՞ք, որ մայրիկ ասաց: Հիմա համոզվեցի՞ք... - ու աղջկա թաթն ամուր բռնած, արագորեն նրան դուրս տարավ շուկայից:

Եղբայրներն իրար նայեցին տարակուսած.

- Գուցե իսկապես սխալվում ենք, մե՛ծ եղբայր,- ասաց Ղազարը:

Մանասեն գլուխն օրորեց:

- Չէ, պատահակա՞ն էր, որ շշուկով էր խոսում: Եթե իսկական մայրը լիներ, գլխին կհավաքեր ամբողջ շուկան, աղմուկ-աղաղակով իրար կխառներ աշխարհը: Բայց նա փսփսալով էր խոսում, որովհետև վախենում էր, թե ուրիշները կլսեն իրենց խոսակցությունը: Իսկ շուկայում անկասկած մարդիկ կգտնվեն, որոնք գիտեն ճշմարտությունը:

- Մեծ եղբայրը ճիշտ է ասում,- համաձայնեց Հրանտը:

- Եթե ճիշտ եմ,- ասաց Մանասեն,- հետևի՛ր, տե՛ս թե ուր է տանում աղջկան այդ կինը:

Նրանք բավականին երկար սպասեցին հողաշեն, փոքրիկ խրճիթի մոտ, որովհետև չէին ուզում մտնել այն տունը, որտեղ արաբ կինը միայնակ էր: Արդեն գիտեին, որ ամուսին ունի: Սպասեցին մինչև տուն եկավ ամուսինը և դարձյալ սպասեցին մինչև որ ամուսինը տեղյակ դառնա պատահարին: Եվ ճիշտ վարվեցին: Երբ նրանք տուն մտան, արաբուհին լաց էր լինում սրտամորմոք՝ աղջկան գրկած, իսկ ամուսինը մտայլ քայլում էր փոքրիկ խրճիթի երկայնքով:

Մուրադ Վահիբի անունով արաբ տանտերը հյուրերին հրավիրեց նստել ու ասաց.

- Այսպես է բանը: Ալինան իրոք որ մեր աղջիկը չէ, բայց երկինքը վկա, որ եթե մերն ունենալինք, ավելի շատ սիրել չէինք կարողանա:

Իսկ Շաֆիա անունով կինը, կյանքում ով գիտե գուցե առաջին անգամ, ընդվզեց ամուսնու դեմ և ցավից խենթացած, ձեռքերը երկինք կարկառած, վշտահար աղաղակեց.

- Իմն է, իմ աղջիկն է սա: Որտեղի՞ց հայտնվեցիք: Երեք անգամ ես եմ նրան Եփրատից հանել: Այս ձեռքերով, այսպես... Որտե՞ղ էիք այն ժամանակ: Որտե՞ղ էիք, երբ սպանեցին նրա մորը, որտեղ էիք, երբ մորթեցին նրա եղբայրներին ու քույրերին: Ես եմ թուրքերից խլել նրան, ու նա իմն է: Նա հիմա ո՞վ ունի, որ տանում էք: Ասում էք, որ հայր էլ չունի, բա էլ ո՞ւր էք տանում: Իսկ ես նրա մայրն եմ, մենք սիրում ենք իրար: Թող ինքն ասի: Կուզե՞ս ինձնից հեռանալ: Առանց ինձ կարո՞ղ ես ապրել, աղջի՛կս...

Երեխան ամուր գրկեց արաբ մոր սև պարանոցը...

- Ես քեզ սիրում եմ,- ասաց նա արաբերեն:- Դու իմ անուշ մայրիկն ես:

- Տեսա՞ք,- արցունքներն աչքին հաղթական գոչեց արաբուհին ու անմիջապես էլ հույսի մի նոր տաշեղ գտավ:- Հետո՞ ինչո՞վ էք համոզված, որ նա ձեր փնտրած աղջիկն է: Դեր Ջորում ու Ջզիրիեում հարյուր, հազար հայ երեխաներ կան, որ արաբների ու քրդերի տանն ապրում են:

Ինչո՞ւ եք կպել մեզանից, ինչո՞ւ եք կարծում, թե հենց սա է ձեր քրոջ աղջիկը: Գուցե շփոթում եք: Անխիդճ բան մի արեք, վերևն աստված կա...

Եվ հանկարծ եղբայրներից փոքրը, որ Հրանտն էր, ու անընդհատ ինչ-որ բան էր ուզում հիշել, կամացուկ ձայն տվեց.

- Արշի՛կ...

Աղջիկը ցնցվեց ու նրան նայեց:

- Արշի՛կ,- ասաց Հրանտը:- Հիշո՞ւմ ես, որ խաղում էինք... Ես քո քեռի Հրանտն եմ: Հիշո՞ւմ ես, որ կանչում էի՝ «Մկնիկ, մկնիկ, տոտ, տոտ, տոտ, շուտ վազի քեռիի մոտ»: Հիշեցի՞ր դու ինչ է- իր անում, Արշի՛կ...

Եվ հանկարծ բոլորի զարմացական հայացքների տակ աղջիկը պոկվեց մոր ձեռքից ու վազե- լով քեռու գիրկն ընկավ: Ընկավ գիրկը, բարձրացրեց գլուխը և ինչ-որ բան շշջաց...

- Ի՞նչ,- տեղից վեր թռավ Հրանտը:- Ի՞նչ ասացիր, աղջի՛կ ջան, ի՞նչ...

Եվ աղջիկը՝ կիտելով հոնքերն ու տառապելով, մոռացած հայերենով շշջաց.

- Եփրատը կարմիր կհոսեր...

- Բավական է,- տեղից ելավ և օձիքը քանդեց արաբ Մուրադ Վահիբը,- լինելու բանը պիտի լի- նի, ա՛յ կին... Աղջկադ շորերը պատրաստիր թող գնա: Թող գնա ծխի իր կորցրած ընտանիքի ծուխը: Աստծո կամքն է...

- Տղամարդու խոսք է,- աչքերը թնքով սրբեց, գլուխը խոնարհեց Մանասե քեռին:

Եվ բոլոր քեռիներն էլ ոտքի կանգնեցին, ձեռքները կրծքներին դրեցին ու խոնարհեցին իրենց գլուխները:

Ողջ գիշեր չքնեցին:

Վաղ առավոտյան, աղամամութին, երբ դեռ շոգ չէր, անուրախ քարավանը ճանապարհ ընկավ դեպի Հալեպ: Հալեպ, որովհետև ըստ հասած լուրերի, թափառելով, թափառելով այնտեղ էին բուն գտել Մանասեի ու Սարգսի ընտանիքները: Մյուս եղբայրները դեռ ընտանիք չունեին: Գրեթե մինչև ճանապարհի կեսը Շաֆիան և Մուրադը ձեռքով ուղեկցեցին նրանց և ամբողջ ճանապարհին Արշալույսը նստած էր իր արաբ մայրացուի թիկունքում, փոքրիկ ձեռքերով գրկած նրա մեջքը...

Անջատումը սոսկալի էր: Արշալույսը փարվել էր իր Շաֆիա մորը, ճչում էր սրտակեղեք և բա- ժանվել չէր ուզում: Չէր ուզում երկրորդ անգամ կորցնել մորը...

Հետո Մուրադ Վահիբը ձիու թամբին զցված խուրջինի միջից մի կապոց հանեց ու մեկնեց Մա- նասեին:

- Սա ի՞նչ է,- հարցրեց Մանասեն:

- Մեր աղջկա բաժինքն է,- չդիմացավ, փուլ եկավ Մուրադ Վահիբը:- Թող բախտավոր լինի մեր Ալինան ու հիշի, որ իր հարազատ ծնողներից բացի, իրեն շատ սիրող արաբ ծնողներ էլ է ունեցել: Է՛հ, ասաված ձեզ հետ...

Քարավանը վաղուց կիսվել էր, ձիավորները վաղուց հեռացել էին իրարից, բայց Դեր Ջորից Հալեպ տանող փոշոտ ճամփեքին դեռ երկար ժամանակ հնչում էր փոքրիկ Արշալույս-Ալինայի սրտակեղեք ձայնը, որն իր արաբ մայրացու Շաֆիային էր կանչում:

Եվ հենց այդտեղ, ճանապարհին էլ եղբայրները վճռեցին Աննա կոչել Արշալույս աղջկան, իրենց քրոջ անունը պահպանելու համար: Եվ Աննա անունով էլ հետագայում Բեյրութ տարան նրան, Բեյրութի մոտ գտնվող «Թոչնոց բույն» ավանը, որտեղ մեծահարուստ բարերար Մարի Յակոբսոնը հսկայական մի որբանոց էր բացել անտեր մնացած հայ մանուկների համար, հայկական դպրոց էր բացել ու արհեստանոցներ, որպեսզի դպրոցն ավարտելուց հետո հայ երեխաները նաև որևէ մասնագիտություն ունենան, կարողանան ապրել ու նորից չկորչեն աշխարհում: Իմաստուն ու մեծահոգի այդ կինը, որին բոլոր սաները երախտագիտությամբ «Մայրիկ» էին անվանում, մինչև վերջ էլ հետևում էր, թե ուր են գնում, ինչ են դառնում իր հոգեզավակները և իր միջոցներով օգնում էր նրանց մասնագիտական կրթություն ստանալու: Հենց նրա օգնությամբ և նրա միջոցներով էլ Աննան ավարտեց բժշկական ուսումնարանը, դարձավ մանկաբարձ և գործուղվեց Դամասկոս՝ բժիշկ Մելիքյանի հիվանդանոցում աշխատելու: Եվ Դամասկոսում էլ հետագայում հանդիպեց ու սիրեց իր ապագա ամուսնուն, կոմունիստ Արմեն Վանյանին: Եվ երեխաներ ունեցավ, որոնց հայերեն էր սովորեցնում ու հեքիաթներ էր պատմում և ամեն մի հեքիաթ սկսում էր նույն խոսքերով, նույն, նույն խոսքերով և դրա դեմ ոչինչ չէր կարողանում անել:

- Եփրատը կարմիր կհոսեր...

*

* *

- Հասանք, դոկտոր,- ասաց Մովսես Աբաջյանը:

Վահան Վանյանը բացեց հոգնած, այրվող կոպերը:

«Պեժո» գատիկը դանդաղ առաջ էր սահում նեղլիկ մի փողոցով, փոքրիկ լապտերներով շոշափելով տների համարները: Հետո կանգ առավ, անշարժացավ երկհարկանի մի տան մոտ: Տանը լույս չկար:

Մովսես Աբաջյանը ցած իջավ ավտոմեքենայից, բարձրացրեց գլուխն ու ձայն տվեց կամացուկ.

- Վահրա՛մ:

Երկրորդ հարկում անմիջապես լույս վառվեց, և պատուհանի մեջ հայտնվեց տանտիրոջ գլուխը:

- Հրամմեցե՛ք: - «մ»-երը տարօրինակ ընդգծելով՝ առաջարկեց Վահրամը:

- Մա՛րդ աստծո, - ծիծաղեց Մովսես Աբաջյանը: - Չես էլ հարցնում՝ ով է:

Վահրամը ծիծաղեց.

- Երբ հայերեն կլսեմ, էլ ինչ հարցնեմ: Մուսա՞ ...

- Ես եմ, ես... Մովսեսն եմ, - ամաչեց Մուսա Աբաջին, - հյուր եմ բերել Հայաստանից... Վահրամ եղբայր:

Երբ Վահան Վանյանը լույսից կկոցած աչքերով դերգորցի Վահրամ Մուշեղյանի տան հյուրասենյակը մտավ, նրան մի պահ թվաց, Երևանում է, ինչ-որ տեղ՝ Բուրժանիա թաղամասում: Պատերին, թարեքների վրա, ամենուրեք, Հայաստանն էր: Նախ մեծ ու գունավոր Սովետական Հայաստանի քարտեզը: Հետո պղնձակովի Սասունցի Դավիթը, Թամարը՝ գլխից վեր ջահը բռնած, Արարատի ճերմակ գագաթներն ու Գառնին, Էջմիածնի Մայր տաճարն ու Լենինի հրապարակը: Եվ շատ-շատ գունավոր բնանկարներ՝ հավանաբար պոկված պատկերազարդ հանդեսներից ու խնամքով շրջանակված:

- Գրքերիս տեղը նայեք, - հպարտ առաջ ընկավ Վահրամ Մուշեղյանը՝ արաբերենն ու հայերենը իրար խառնելով: - Շատ գրքեր ունենք, Րաֆֆիից մինչև Պարույր Սևակ: Տղաներս ամբողջ ստացածը գրքի կուտան: Բայց ես ուրախ եմ, գիտե՛ք... Ես ալ կկարդամ... կկարդամ ու կզարմանամ, թե ինչ աղվոր լեզու ունենք:

Փարթամ մարմնով բարետես մի մերիկ գրեթե անշշուկ սեղան էր զցում:

- Կինս է, - ասաց Վահրամ Մուշեղյանը: - Կամաչի խոսել, որովհետև հայերեն քիչ գիտե: Ես ալ աղել չգիտեմ, սակայն չեմ ամչնար: Կուրախանամ: - Ու հանկարծ վախեցած դիմեց հյուրին: - Մխա լ կխոսեմ, դոկտոր ր...

- Չէ՛, - ակամա ժպտաց Վահան Վանյանը: - Անման է...

- Մեր տղաները մեզի հայերեն կսովորեցնեն, - ծիծաղեց Վահրամ Մուշեղյանը: - Մենք Դեր Զորի որբերից ենք: Ես արաբի տան մեջ եմ մեծացել, Սրբուկս՝ քրդի: Երբ մի քիչ մեծացանք ու իմացանք, որ հայ ենք, գտանք իրար ու ամուսնացանք: Եվ շատերը ճիշտ մեզ նման, հենց կիմանային, որ հայ են, շտապ-շտապ կամուսնանային իրենց նման մի որբ հայի հետ ու ընտանիք կկազմեին, որ հայ մնան: Թեև մեզանից ոչ մեկը հայերեն չգիտեր...

- Իսկ ինչպե՞ս էիք իմանում, որ հայ եք, - հարցրեց Վահան Վանյանը:

- Արաբի, քրդի երեխաներն էին մատնում ու մատնելով լավություն անում, - ծիծաղեց Վահրամ Մուշեղյանը: - Հենց որ խաղի ժամանակ կոպում էինք, ասում էին զայրացած. «Դու հայ ես, քեզ իմ հայրը փողով է առել թուրքերից»: Այնպես որ, վերջիվերջո բոլոր հայերն էլ իմացան, թե ով

են իրենք և տեսան իրենց գլխի ճարը: Հիմա մենք բավական շատ ենք, գիտե՞ս, դոկտոր,- հպարտ ասաց դերգորցի Վահրամ Մուշեղյանը:- Հայկական դպրոց ունենք, եկեղեցի ունենք, ակումբ ունենք...

- Իսկ երեխաները՞,- հարցրեց Վահան Վանյանը, շուրջը նայելով, զարմացած, որ ինչպես հաճախ է լինում, լի սեղանի հետ միաժամանակ չեն հայտնվում երեխաները:

Ու պարզվեց, որ ի՞նչ երեխաներ. Վահրամ Մուշեղյանի երեխաներից հինգն արդեն իրենք երեխաների տեր են: Վեց զավակ ունեն Վահրամն ու Սրբիկը («Թուրքերի ինստու» -ծիծաղեց Վահրամը): Բոլորն ամուսնացած են ու իրենց ընտանիքներով, որը Հալեպում է ապրում, որը Դամասկոսում («Բոլորին ծանոթ եմ,- հանկարծ ասաց Մովսես Աբաջյանը: Փնտրեց, փնտրեց հարկավոր մի բառ ու մեկ էլ ասաց,- շշմելու հայեր են»): Իսկ ամենափոքրն ու միակ չամուսնացածը հայրենիք է գնացել, Երևանի բժշկական ինստիտուտում է սովորում: Կավարտի, ետ կգա Դեր Զոր:

- Կուզեմ, որ քեզ նման մեծանուն դոկտոր դառնա,- ասաց Վահրամ Մուշեղյանը:- Մուսան... Մովսես եղբայրս ինձ պատմեց, թե ով էս դու հայրենիքի մեջ և ասաց, որ դու նույնպես որբի զավակ ես՝ ծնված Դամասկոսում: Սրանից հետո հայրենիքից ստացած լրագրերի մեջ մեծ սիրով քո անունը կփնտրեմ... Տղաս ինձ լրագրեր կուղարկե: Շատ բան չեմ հասկանա... բայց հոգ չէ: Կտեսնեմ, որ հայերեն է, կուրախանամ:

Թեև դպրոց ունեին, եկեղեցի ու ակումբ, բայց ինչպես երևաց, հայերենի շատ էր կարոտ դերգորցի Վահրամ Մուշեղյանը: Ողջ գիշեր չթողեց, որ հյուրը քնի, հարցեր էր տալիս, խնդրում Հայաստանի մասին պատմել ու լսում էր հիացած, հիացմունքից աչքերը փակ, օրորելով գլուխը, հետո ժպտաց գոհ ու բավարարված և ասաց.

- Տղայիս ե՛ս հայրենիք ուղարկեցի: Մայրը կուլար...

Վահրամ Մուշեղյանը լռեց միանգամից ու շրջվեց, որպեսզի թաքուն սրբի նաև իր աչքերին հայտնված արցունքը, և Վահան Վանյանը վերջապես ինքն էլ հարց տալու հնարավորություն ստացավ:

- Հորեղբա՛յր,- ասաց նա:- Այստեղ ժամանակին Մուրադ անունով մի արաբ է եղել, կնոջ անունը՝ Շաֆիա, կա՞ն այդ մարդիկ, ի՞նչ են անում, շատ կուզենայի տեսնել նրանց:

Վահան Մուշեղյանը հյուրին նայեց զարմացած.

- Դու նրանց որտեղի՞ց գիտես: Հարկավ կճանաչեի, պատվական արաբներ էին և Մուրադն էլ գյուղապետն էր, երբ մահացավ: Մեկ շաբաթվա մեջ մահացան, գիտե՞ս, 1955-ին:

- Ոչ ոք չունե՞ն իրենցից հետո,- հարցրեց Վահանը՝ հուզմունքից խոպոտած ձայնով:

- Ո՛չ,- ասաց Վահրամ Մուշեղյանը:- Շատ-շատ առաջ նրանք հայի մի աղջկա են խլել թուրքերի ձեռքից ու պահել: Բայց մի քանի տարի հետո հարազատները եկել, տարել են աղջկան: Այնպիսի մի հարված ու ցավ է եղել դա բարի մարդկանց համար, որ այլևս չեն փորձել նոր երեխա վերցնել ու այդպես էլ հեռացան կյանքից՝ անմխիթար ու անժառանգ: Ասում են, թե

միշտ հետևել են այդ աղջկան, կապի մեջ են եղել, մինչև որ աղջիկն ամուսնացել ու գնացել է Հայաստան: Մինչև իրենց կյանքի վերջն էլ խեղճ ծերունիները նամակ կապասեին Հայաստանեն:

- Նամակի փոխարեն ես եկա,- ասաց Վահրամ Վանյանը:- Նրանց պահած այդ աղջիկն իմ մայրն է...

Վահրամ Մուշեղյանը նրան նայեց զարմացած ու տրտմությամբ:

- Եվ ինչո՞ւ նամակ չգրեց,- հարցրեց նա մի այնպիսի ցավով ու հանդիմանանքով, ասես դրանից ամեն ինչ կարող էր փոխվել:- Ինչո՞ւ նամակ չգրեց, դու կտո՞ր...

Հետո մտածեց-մտածեց, իր համար պատասխան գտավ երևի, որովհետև մեղմացավ հանկարծ ու ասաց.

- Ափսո՛ս, գոնե ապրեին այնքան, որ քեզ տեսնեին, մեծ մխիթարություն կլիներ, դու կտո՞ր: Հագա՛ր ափսոս:

Առավոտյան նրանք դուրս եկան տնից, սուրճ խմեցին փոքրիկ պարտեզում, որ Վահրամ Մուշեղյանը իր ձեռքով պատրաստեց, հետո Վահրամն ասաց.

- Գնանք:

- Մովսեսը,- հիշեցրեց Վահան Վանյանը:

- Թող քնի,- ասաց Վահրամը:- Դժվար ճանապարհ պիտի գնա:

Նրանք քայլում էին դեպի բլուրները, և Վահրամ Մուշեղյանը հարցրեց.

- Լույսերեն վախեցա՞ր, դու կտո՞ր:

Վահանը հիշեց, թե ինչպես էր միամտորեն հիանում բլուրների կանաչ լույսով, շատ ամաչեց ու ասաց անկեղծորեն.

- Երբ իմացա, թե ինչ են, սարսափեցի, հորեղբա՛յր:

Գրեթե բլուրներին էին հասել, երբ Վահան Վանյանը նկատեց մի մարդու:

- Մեզնից ավելի շուտ եկած մարդ էլ կա այստեղ,- զարմացավ նա:

- Պահապանն է,- ասաց Վահրամ Մուշեղյանը, խոնարհվեց թեթևակի, ձեռքն աչքին դրեց ու ձայն տվեց արաբերեն:- Բարի լո՛ւյս, հայրենակի՛ց:

- Բարի լո՛ւյս, Վահրա՛մ եղբայր,- մոտեցավ արաբը և Վահան Վանյանին նայեց:- Ո՞վ է, քո հյո՞ւրն է:

- Իմ հյուրն է,- ասաց Վահրամը:

Արաբը ժպտաց ու օրորեց գլուխը:

- Ի՞նչ ես ուզում, Վահրա՛մ,- հարցրեց նա:- Ինչո՞ւ չես հանգստանում, ա՛յ մարդ:

- Չեն թողնում,- հառաչեց Վահրամ Մուշեղյանը՝ տխրած հայացքը բլուրներին:- Չեն թողնում, եղբա՛յր: Եվ նրան էլ չեն թողնում,- ասաց նա՝ հիմա էլ Վահանին ցույց տալով:- Դամասկոսից է եկել բարեկամս: Չի հանգստանում:

Նա սիգարետի մի տուփ մեկնեց պահապանին: Պահապանը շտապով մի սիգարետ հանեց միջից և տուփը ետ վերադարձրեց անկամ շարժումով, բայց Վահրամը տուփի հետ ետ մղեց նրա ձեռքը: Նրանք առաջ անցան նեղլիկ արահետով ու քիչ անց ինչ-որ քարանձավի հասան, որը շատ նեղ մուտք ուներ:

- Ի՞նչ է սա,- ականա շշուկով հարցրեց Վահան Վանյանը:

- Դե որ եկել ես, պիտի տեսնես,- ասաց Վահրամը:- Նե՛րս մտիր:

Վահան Վանյանը դժվարությամբ, ուսերը քարերին քերծելով ներս մտավ քարանձավի մուտքից, բարձրացրեց գլուխն ու սարսռաց: Հսկայական մի քարանձավ, ավելի ճիշտ ահռելի մի կիրճ լցված էր մարդկային ոսկորներով, կմախքներով, անջատ-անջատ ոտքերով ու ձեռքերով, գանգերի բլուրներով:

Մեծ դժվարությամբ պահեց իրեն, որ ուշագնաց չլինի, ուժեղ սրտխառնուք զգաց և գլուխը հպեց կողքի սառը ժայռաբեկորին: Նա, որ բժիշկ էր երկար տարիներ և շատ բան էր տեսել աշխարհում, մնաց ապշած և զգաց, որ ցնորվում է: Հեղձուկը բարձրացավ, բռնեց կոկորդը, ու իր համար էլ անսպասելի, քանի որ կարծում էր, թե նախապատրաստված է, Վահան Վանյանը լաց եղավ բարձրաձայն, լաց եղավ ցնցվելով ու պոռթկալով, կռանալով ցավից ու գրկելով թուլացած ծնկները:

- Բայց ինչի՞ համար, ախր ինչի՞ համար,- գոռում էր նա հեկեկոցի միջից,- ախր ինչի՞ համար: Եվ ոչ ոք պատասխան չի տալու: Ոչ մեկը ... Ու սրանից հետո հանգիստ ապրո՞ւմ եմ...

Վահրամ Մուշեղյանը խոր հոգոց հանեց...

- Է՛, տղա՛ս, սա միակ կիրճը չէ,- ասաց նա:- Ամեն մեկի մեջ 15-20 հազար հայերի են լցրել և փակել քարանձավների բերանները: Ու մարդիկ խեղդամահ են եղել և մեռել քաղցից:

Վահան Վանյանն էլ լաց չէր լինում: Միայն տնքում էր ցավից, ասես կտոր-կտոր էլ լինում սիրտը: Հետո երևի հանգստացավ մի քիչ, որովհետև ասաց.

- Գնանք, Վահրա՛մ հորեղբայրս, ես ուզում եմ մյուս քարանձավներն էլ տեսնել:

- Պետք չէ,- մեղմությամբ առարկեց Վահրամը:

- Ինձ պետք է,- ասաց Վահան Վանյանը:

Երբ նրանք դուրս եկան վերջին քարանձավից ու թափ տվեցին շորերի փոշին, Վահանը կարծես թե նոր միայն ուշքի եկավ ու տեսավ, որ իրենցից քիչ այն կողմ անցնում է Եփրատը: Գետը հոսում էր հանդարտ, անալիք, լուռ ու անվրդով, ասես աշխարհում չէր կատարվել ոչինչ, ասես չէր տեսել, թե ինչպես է մորթվում մի ամբողջ անգեն ժողովուրդ, չէր լսել իրենց պատիվը պահպանելու համար ալիքների մեջ նետվող կույսերի ցավագին աղաղակները, չէր զգացել, թե ինչպես են վարարում ու կարմրում իր ջրերը հայ մարդկանց արյունից:

- Եփրատը կարմիր կիռներ,- մրմնջաց Վահան Վանյանը:

Դերգորցի Վահրամ Մուշեղյանը հասկանում ու չէր խանգարում նրան, և Վահան Վանյանը դեռ երկար կանգնած էր Եփրատի ափին ու մանկական միամտությամբ այն ծառն էր որոնում գետամերձ ավազուտներում, այն ծառը, որ մոր պատմելով, հիսունհինգ տարի առաջ խաչի էր եղել նման:

Երբ վերադառնում էին, ամեն մեկն իր մտքերի մեջ, Վահան Վանյանը զգաց, որ արաբ պահապանը հեռվից հետևում է իրենց:

- Ի՞նչ է ուզում,- նեղսրտած հարցրեց նա Վահրամ Մուշեղյանին:- Այդ արաբն ինչո՞ւ է հետևում մեզ, հորեղբայր:

- Իր գործը հսկելն է,- ասաց Վահրամը:- Քեզ չե՞ն ասել, դոկտոր, որ այս վայրերը կառավարության հսկողության տակ են և պահպանվում են խստորեն:

- Ինչո՞ւ,- հարցրեց Վահան Վանյանը:- Սիրիայի կառավարությունն ինչո՞ւ է պահպանում այս ամենը:

- Հայերի խնդրանքն է: Որպեսզի մնա իբրև սոսկալի հիշեցում, իբրև զգուշացում:

Վահան Վանյանը թոթվեց ուսերը:

- Բայց օտարականներին չի թույլատրվում ձեր կողմերը գալ: Ուրեմն էլ ո՞վ պիտի տեսնի: Էլ ո՞ւմ համար են այս հիշեցումն ու զգուշացումը:

Վահրամ Մուշեղյանը խեղճացավ հանկարծ, կծկեց ծերունական ուսերն ու հառաչեց.

- Այդ հարցը տալու դու ուրիշ մի տեղ չունե՞ս, դոկտոր...

*

* *

Կանադացի կենսաբան Ռոբերտ Փորթերը այնպիսի մի հրճվագին աղմուկ-աղաղակով դիմավորեց նրան, ասես հույս չէր ունեցել այլևս հանդիպելու ընկերոջը:

- Եկա՞ր: Թող տեսնեմ ոնց ես: Ինչո՞ւ ինձ էլ չտարար քեզ հետ, Վահան: Այդ ի՞նչ խաղ էր: Դու ինձ բորբոքեցիր, տակնուվրա արեցիր հոգի ւ, տրամադրեցիր ինձ ու... Ի վերջո քո գործն է... Բայց ի՞նչ է պատահել քեզ, այս ի՞նչ ես դարձել, երկու օրվա մեջ այդքան նիհարել կլինի... Ի՞նչ տեսար, Վահան, հաջողվե՞ց լինել այն վայրերում, որ մայրդ նկարագրել էր: Արաբ տատդ կա՞ր... Եփրատը տեսա՞ր... իսկ...

- Ամեն ինչ տեսա,- ասաց Վահան Վանյանը:

Նրա ձայնը այնքան տխուր ու խռպոտ հնչեց, որ Ռոբերտ Փորթերը լռեց անմիջապես ու սպասումով նայեց ընկերոջը:

- Ես տեսա ու հասկացա ամենակարևորը,- ասաց Վահան Վանյանը:- ... Ես հասկացա, թե ինչու էր իր հեքիաթը մայրիկս սկսում միշտ նույն բառերով՝ Եփրատը կարմիր կհոսեր: Մարդկային հիշողությունը կարճ է, և նա վախենում էր, թե մի օր, երբ ազգը երջանիկ կկարծի իրեն, հանկարծ կմոռանա Դեր Ջորը: Եվ կրկնում էր, որպեսզի և՛ ինքը հիշի, և՛ իր զավակները... Ու հիմա էլ կրկնում է, որ թոռները հիշեն... չմոռանան...

Ռոբերտ Փորթերը սիգարետ վառեց ու խոր ներս քաշեց ծուխը:

- Ծանր ժառանգություն է,- ասաց նա:

Վահան Վանյանը տարուբերեց գլուխը...

- Ես շատ եմ ափսոսում, Ռոբերտ, որ քեզ ինձ հետ չտարա: Ես միայն այնտեղ հասկացա, թե ինչու էր իմ Աննա մայրիկը ուզում, որ ես իմ աչքերով տեսնեմ Դեր Ջորը: Որովհետև ով իր սեփական աչքերով չի տեսել Դեր Ջորը, Օսվենցիմն ու Բուխենվալդը, նա խաղաղության մասին կխոսի ընդհանրապես... Ընդհանուր առմամբ... Այնինչ խաղաղության մասին պետք է կոնկրետ խոսել, տեսածի մասին ասել և մարդկությանը զգուշացնել փաստերով: Ես ընդդեմ պատերազմի, ընդդեմ ցեղասպանության, հանուն խաղաղության մեր այս բոլոր գիտաժողովները Բաբյի Յարում կանցկացնեի և Դեր Ջորում... Իսկ մենք հավաքվում ենք ժամանակակից հիանալի քաղաքներում, ապրում փարթամ հյուրանոցներում, ուտում կերակուրներից ամենաընտիրները և նորաձև հագնված, օսլայած վերնաշապիկներով ու մոդայիկ կարմիր փողկապներով ամբիոն ելնում, որպեսզի ընդհանրապես խոսենք խաղաղության մասին... Ընդհանրապես: Երբ պետականորեն կազմակերպված առաջին ցեղասպանությունը ուղիղ քո կողքին է կատարվել: Երբ պատերազմի բերած ամենամեծ աղետն ու ոճիրը որպես իրական փաստ, որպես ահեղ նախազգուշացում գտնվում է գրեթե քո աչքերի առաջ: Սակայն, ինչպես համոզվեցիր, մարդկանց չեն թողնում տեսնել այդ ամենը...

- Բայց ինչո՞ւ,- հարցրեց Ռոբերտ Փորթերը:- Ինչո՞ւ... Ուրեմն ինչ-որ ուժերի ինչ-որ պատճառով ձեռնտու չէ, պետք չէ, որ մարդիկ տեսնեն այդ ամենը:

Վահան Վանյանը իր բարեկամին նայեց անքնությունից ու ապրած տառապանքից այրվող աչքերով:

- Ես այդ հարցը դերգորցի մի ծեր որբի տվեցի:

- Եվ ի՞նչ...

- Եվ նա ասաց՝ այդ հարցը տալու դու ուրիշ մի տեղ չունե՞ս, դոկտոր:

1987թ.